

PAULINA JABŁOŃSKA

 <https://orcid.org/0000-0002-5514-3215>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II

e-mail: paulina-jablonska7@wp.pl

WOLNOŚĆ RELIGIJNA W PRAWODAWSTWIE POLSKIM

Abstrakt: Przedmiotem niniejszego artykułu jest wolność religijna, która jest jedną z podstawowych i najważniejszych wartości z punktu widzenia jednostki. Zakres tej wolności podlega ochronie konstytucyjnej i międzynarodowej, a także jest przewidziany w aktach prawa wewnętrznego. Wolność religijna jest również chroniona na zasadzie *ultima ratio* za pomocą prawa karnego i cywilnego. W niniejszym opracowaniu skupiono się na orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, gdyż wywarły one największy wpływ na orzecznictwo polskiego Trybunału Konstytucyjnego. Opracowanie zawiera analizę przepisów konstytucji z 2 kwietnia 1997 r. odnoszących się do kwestii wolności religijnej w aspekcie indywidualnym i instytucjonalnym. Ponadto podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy gwarancje wolności religijnej są odpowiednio zabezpieczone w prawie międzynarodowym i krajowym.

Słowa kluczowe: wolność religijna, prawo człowieka, Konstytucja RP, Europejski Trybunał Praw Człowieka, orzecznictwo, prawo podmiotowe.

Abstract: The subject of this article is religious freedom, which is one of the basic and most important values from the point of view of an individual. The scope of this freedom is subject to constitutional and international protection, as well as provided for in acts of internal law. Religious freedom is also protected on the basis of *ultima ratio* by means of criminal and civil law. This study focuses on the rulings of the European Court of Human Rights, as they

PAULINA JABŁOŃSKA – prawnik, pedagog, kanonista; stopień naukowy doktora nauk społecznych w dyscyplinie nauki prawne uzyskała na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie; ukończyła także studia magisterskie na Wydziale Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie; jest autorem artykułów z dziedziny prawa świeckiego i kanonicznego, a także książki *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*.

exerted the greatest influence on the jurisprudence of the Polish Constitutional Tribunal. The study includes an analysis of the provisions of the constitution of April 2, 1997 relating to the issue of religious freedom in the individual and institutional aspect. Moreover, an attempt was made to answer the question whether the guarantees of religious freedom are adequately secured under international and national law.

Key words: religious freedom, human right, the Constitution of the Republic of Poland, the European Court of Human Rights, jurisprudence, subjective law.

Prawo polskie, szczególnie prawo konstytucyjne, zawiera obszerny katalog praw wolnościowych, wśród których istotne miejsce zajmuje prawo do wolności religijnej. Prawo to należy do podstawowych praw człowieka, stanowiąc centrum jego praw wolnościowych. Wolność religijna jest prawem osobistym wszystkich jednostek ludzkich, która chroni zarówno społeczne sfery egzystencji tych jednostek, jak i funkcjonowanie Kościołów oraz związków wyznaniowych jako wspólnot ludzi wierzących. Państwo musi zatem zapewnić każdej jednostce ludzkiej ochronę jego indywidualnej wolności religijnej w granicach wyznaczonych przez prawo oraz eliminować wszelkie formy nietolerancji wobec jakiegokolwiek podmiotu. Gwarancje wolności religijnej są podstawą demokratycznego państwa prawnego. Jej ochronę zapewniają w pierwszym rzędzie umowy międzynarodowe, przyjęte celem zabezpieczenia ludzkości przed powtórzeniem ludobójstwa II wojny światowej, przyczyną której był brak należącego poszanowania dla przyrodzonej godności człowieka oraz jego niezbywalnych praw. Ważnym mechanizmem zwalczania zachowań, które godzą w tę wolność są m.in. przepisy prawa karnego, określające przestępstwa przeciwko wolności religijnej. Poszanowanie tej wolności stanowią także unormowania prawa cywilnego. Dzięki rozważaniom niniejszego artykułu postaram się udzielić odpowiedzi na pytanie: Czy gwarancje wolności religijnej są odpowiednio zabezpieczone na gruncie prawa międzynarodowego a także krajowego? Gwarancją pokoju na świecie jest niewątpliwie zapewnienie wolności religijnej, bowiem szykanowanie człowieka ze względu na wyznawaną przez niego religię, prowadzi do konfliktów zbrojnych i cierpień milionów ludzi.

Pojęcie wolności religijnej

Wolność religijna – „wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi,

publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują¹.

Znaczenia wolności religijnej:

- fizyczne (wolność działania lub zaniechania określonej czynności);
- moralne (wolność czynienia dobra lub zła moralnego);
- prawne (wolność przewidziana przez normy prawne)².

Wolność religijna w nauce prawa wyznaniowego rozumiana jest w sensie:

- pozytywnym – „uprawnienie woli osoby ludzkiej, nieograniczonej żadnym przymusem, do samookreślenia siebie w sprawach religijnych, w ramach celów religijnych i według norm prawno-religijnych”³;
- negatywnym – „wolność od jakiegokolwiek przymusu ze strony innych jednostek, grup społecznych czy jakiegokolwiek władzy”⁴.

Wolność religijna, w różnych systemach prawnych, biorąc pod uwagę przedmiot materialny, regulowana jest najczęściej w wymiarach:

- indywidualnym – jako prawo człowieka;
- wspólnotowym – jako prawo Kościoła i innych związków wyznaniowych.

Ponadto Kościół katolicki w swej doktrynie mówi o wolności religijnej rodziny, będącej podstawową komórką społeczeństwa⁵.

Wolność religijna w aktach uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka

Wolność religijna jako jedno z najważniejszych praw człowieka znalazła swoje odzwierciedlenie w wielu aktach prawnych o charakterze międzynarodowym, jak i ponadnarodowym⁶.

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Konstytucja), Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

² H. Misztal, *Wolność religijna*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 206.

³ P. De Luca, *Il diritto di liberta religiosa nel pensiero costituzionalistico ed ecclesiastico contemporaneo*, Padova 1969, s. 36.

⁴ Misztal, *Wolność religijna*, s. 206.

⁵ Tenże, *Wolność religijna i jej gwarancje prawne*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej*, red. H. Misztal, Lublin – Sandomierz 1999, s. 17.

⁶ E. Milczarek, *Symbole i stroje religijne w przestrzeni publicznej – uwagi na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Kościół i Prawo”, 11(24) 2022, nr 1, s. 67.

Uchwalona 26 czerwca 1945 roku w San Francisco Karta Narodów Zjednoczonych zalicza wolność religijną do praw człowieka i podstawowych wolności wszystkich ludzi⁷. Jednym z najważniejszych aktów prawnych jest Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uchwalona 10 grudnia 1948 roku w Paryżu, która przedstawia w art. 1, iż „wszystkie istoty ludzkie rodzą się wolne i równe w swej godności i prawach”. Każda osoba posiada „prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany swej religii lub przekonań, jak również wolność manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie poprzez nauczanie, modlitwy, praktyki i obrzędy”⁸. Dla niniejszych rozważań najistotniejszym przepisem deklaracji jest art. 18, przyznający każdemu prawo do wolności myśli, sumienia i religii, w tym do wolności uzewnętrzniania swojej religii tak w życiu prywatnym, jak i publicznym (samemu lub wraz z innymi), a także do zmiany religii lub przekonań. Artykuł ten określa również formy uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych czy też wiary, takie jak nauczanie, uprawianie kultu religijnego, praktykowanie a także przestrzeganie obyczajów nakazanych przez wyznawaną wiarę bądź religię. Natomiast art. 16 przyznaje mężczyźnie i kobiecie (po osiągnięciu pełnoletności) prawo do swobodnego zawarcia małżeństwa i założenia rodziny bez względu na różnicę rasy, narodowości lub wyznania⁹.

W międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 roku w Nowym Jorku, ratyfikowanym przez Polskę 3 marca 1977 roku, znajduje się podobny zapis o wolności religijnej¹⁰. Pakt ten reguluje kwestie wolności sumienia i wyznania w art. 18, rozszerzając postanowienia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka o prawo do posiadania, zmiany, a także swobodnego uzewnętrzniania religii lub wierzeń poprzez nauczanie, uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach oraz praktykowanie. W art. 18 ust. 2 pakt rozszerza postanowienia deklaracji przez zakaz przymusu wobec kogokolwiek w zakresie wolności posiadania, jak i przyjmowania, wyznania i przekonań według własnego wyboru. Dodatkowo zapewnia on w art. 18 ust. 4 rodzicom (opiekunom prawnym)

⁷ Dz. U. nr 23 z 1947 r., poz. 90 i nr 7 z 1966 r., poz. 41.

⁸ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka przyjęta w dniu 10 grudnia 1948 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [22.09.2022]

⁹ *Collection of International Documents on Human Right*, vol. 2, ed. M. Zubik, Warszawa 2008, s. 15–20.

¹⁰ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Dz. U. nr 38 z 1977 r., poz. 167.

ochronę ich wolności do zapewnienia dzieciom wychowania religijnego a także moralnego zgodnego z własnymi przekonaniami. Rozszerzeniem postanowień deklaracji jest uregulowanie w art. 18 ust. 3 możliwości wprowadzania ograniczeń w zakresie uzewnętrzniania wyznania bądź przekonań. Ponadto pakt zawiera inne przepisy dotyczące wolności religijnej, jak np. art. 27, który nakłada na państwa-strony paktu m.in. zapewnienie mniejszościom religijnym prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii a także posługiwania się własnym językiem. Przepisy te uzupełnione są przez pakt także ogólnymi postanowieniami traktującymi o równości (art. 26) oraz zakazie dyskryminacji m.in. ze względu na religię (art. 2 i art. 24 – w odniesieniu do dzieci). Przepisem podkreślającym wagę wolności sumienia i wyznania, jest art. 4 paktu, który przewiduje możliwość zawieszenia jego stosowania przez państwa-strony w sytuacji wystąpienia oraz urzędowego ogłoszenia wyjątkowego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego istnieniu narodu, jeśli nie jest to sprzeczne z innymi zobowiązaniami międzynarodowymi a także nie pociąga za sobą dyskryminacji wyłącznie z powodu rasy, koloru skóry, płci, języka, religii czy pochodzenia społecznego¹¹.

Postanowienia Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 16 grudnia 1966 roku (ratyfikowanego przez Polskę 3 marca 1977 roku) w art. 2 ust. 2 przewiduje ogólny zakaz dyskryminacji m.in. ze względu na religię, a w art. 13, dotyczącym prawa do nauki rozwijanie zrozumienia, tolerancji oraz przyjaźni między wszystkimi narodami i wszystkimi grupami rasowymi, etnicznymi bądź religijnymi. Ponadto w art. 13 ust. 3 potwierdza prawo rodziców lub prawnych opiekunów do wyboru szkoły innej niż założone przez władze publiczne a także do zapewnienia nauczania i wychowania religijnego i moralnego zgodnego z przekonaniami tychże rodziców i opiekunów. Realizacja tego postanowienia została jednak uzależniona od możliwości materialnych danego państwa (art. 13 ust. 2). Według interpretacji tego przepisu państwo nie może zabraniać tworzenia szkół prywatnych z nauką religii i powinno zapewnić możliwość pobierania nauki religii w szkołach, które są założone przez władze publiczne¹².

Poza wyżej wymienionymi aktami prawnymi, istnieje jeszcze szereg innych konwencji o węższym zakresie podmiotowym, regulujących kwestie

¹¹ *Collection of International Documents*, s. 21–39.

¹² J. Krukowski, *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 3(1993), s. 51.

związane z wolnością religijną, do których m.in. należy Konwencja o Prawach Dziecka z 20 listopada 1989 roku (ratyfikowana przez Polskę w 1991 roku)¹³. W Konwencji tej poza ogólnie wyrażonym zakazem dyskryminacji (w tym też ze względu na wyznawaną religię) zawartym w preambule a także art. 2 znajdują się przepisy skierowane bezpośrednio do wolności religijnej dzieci. Najważniejszy dla niniejszych rozważań jest art. 14 Konwencji, który zapewnia dzieciom respektowanie przez państwa-strony wolności religijnej, jak i prawo rodziców (opiekunów prawnych) do „ukierunkowania dziecka w korzystaniu z jego prawa w sposób zgodny z rozwijającymi się zdolnościami dziecka”¹⁴. Artykuł ten reguluje także kwestie związane z możliwością wprowadzenia ograniczeń w zakresie wolności religijnej wyłącznie w przewidziany prawem sposób i wyłącznie dla ochrony takich wartości, jak: bezpieczeństwo narodowe, zdrowie, moralność, porządek publiczny a także prawa oraz wolności innych osób¹⁵. Natomiast art. 30 stanowi, iż „W tych państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe bądź osoby pochodzenia rdzennego, dziecku należącemu do takiej mniejszości lub dziecku pochodzenia rdzennego nie można odmówić prawa do posiadania i korzystania z własnej kultury, do wyznawania i praktykowania swojej religii lub do używania własnego języka, łącznie z innymi członkami jego grupy”.

Konwencją międzynarodową sporządzoną w Genewie dnia 28 lipca 1951 roku, w której także zagwarantowano wolność religijną, jest Konwencja dotycząca statusu uchodźców¹⁶. Artykuł 4 tejże konwencji stanowi, że „umawiające się Państwa przyznają uchodźcom na swoim terytorium co najmniej tak samo korzystne traktowanie, jak własnym obywatelom w sprawie wolności praktyk religijnych i wolności wychowania religijnego ich dzieci”. Prawo do wolności religijnej zagwarantowane jest również w art. 5 pkt d ppkt VII Międzynarodowej Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 7 marca 1966 roku. Artykuł ten nakłada na Państwa-Strony Konwencji obowiązek zagwarantowania równości wobec prawa a przede wszystkim korzystanie z wielu praw, do których należy także prawo do wolności religijnej¹⁷. Kwestie związane z wolnością religijną można odnaleźć, również w konwencjach genewskich, które tworzą

¹³ Konwencja Praw Dziecka, Dz. U. nr 120 z 1991 r., poz. 526.

¹⁴ Tamże, art. 14 ust. 2.

¹⁵ *Collection of International Documents*, s. 721–739.

¹⁶ Dz. U. 1991, nr 119, poz. 515.

¹⁷ *Collection of International Documents*, s. 243.

tw. prawo humanitarne. W przyjętej w Genewie 12 sierpnia 1949 roku III konwencji genewskiej o traktowaniu jeńców wojennych¹⁸ rozdział V przeznaczony jest religii a także zajęciom intelektualnym oraz fizycznym. Artykuł 34 omawianej konwencji zapewnia jeńcom wojennym pełną swobodę wykonywania praktyk religijnych, w tym również uczestniczenia w nabożeństwach według przepisów porządkowych. Ponadto artykuł ten wymaga zagwarantowania jeńcom odpowiednich miejsc wyznaczonych do odbywania tychże nabożeństw. Na podstawie przepisów konwencji ochrona w zakresie wolności religijnej przysługuje również kapelanom, znajdującym się we władzy mocarstwa nieprzyjacielskiego. Swoje funkcje religijne wśród współwyznawców będą mogli wykonywać zgodnie z art. 35 konwencji. Ponadto zapewni się im takie rozmieszczenie w obozach jenieckich oraz oddziałach pracy, by mogli tam się znajdować razem z jeńcami, którzy należą do tych samych sił zbrojnych, mówią tym samym językiem bądź wyznają tę samą religię. Istotnym postanowieniem tego artykułu jest możliwość korespondencji kapelanów z władzami kościelnymi mocarstwa zatrzymującego a także międzynarodowymi organizacjami religijnymi. Artykuł 36 rozciąga prawa przysługujące kapelanom na innych duchownych wyznań religijnych, niebędących kapelanami we własnej armii. Zgodnie z art. 37 osoby świeckie, wyznaczone do pełnienia funkcji duszpasterskich, muszą zastosować się do wszelkich zarządzeń władz mocarstwa przyjmującego.

Podobnie do wyżej opisanych postanowień III konwencji genewskiej brzmi art. 93 IV konwencji genewskiej o ochronie osób cywilnych podczas wojny (przyjętej w Genewie 12 sierpnia 1949 roku) traktujący o osobach internowanych¹⁹. Artykuł 58 (tytuł III dział III) odnoszący się do sytuacji duchownych stanowi, że mocarstwo okupacyjne zezwoli im na niesienie opieki duchowej współwyznawcom. Istotnym postanowieniem jest zobowiązanie państw-stron do opieki nad dziećmi poniżej 15 roku życia, osieroconych bądź też oddzielonych od rodzin. Dzieciom tym należy zapewnić utrzymanie a także kształcenie oraz wykonywanie przez nie praktyk religijnych, o czym mówi art. 24 konwencji (tytuł II). Artykuł 27 (tytuł III dział I) gwarantuje osobom przez nią chronionym poszanowanie m.in. przekonań i praktyk religijnych. Przepisy o szczególnej ochronie personelu duchownego (art. 15) a także miejsc kultu religijnego (art. 53) znajdują się także w protokole dodatkowym do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 roku, dotyczącym

¹⁸ Dz. U. 1956, nr 38, poz. 175, załącznik.

¹⁹ Tamże, poz. 171, załącznik.

ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Genewa, 8 czerwca 1977 roku)²⁰. Z uwagi na fakt, iż nie dotyczą one bezpośrednio zagadnienia wolności religijnej, nie będą szerzej omawiane.

Realizację przepisów w zakresie wolności religijnej na terenie Polski gwarantuje m.in. Konkordat będący specyficzną odmianą umowy międzynarodowej. Podpisany 28 lipca 1993 roku i ratyfikowany 25 marca 1998 roku posiada szczególny charakter polegający na możliwości zawarcia takiej umowy jedynie ze Stolicą Apostolską²¹.

Analiza treści preambuły konkordatowej pozwala poznać zamiary a także zapatrywania stron prowadzące do zawarcia poszczególnego aktu. Jednym z ważnych motywów była chęć zabezpieczenia wolności religijnej a także usunięcia niebezpieczeństw nietolerancji na tle wyznaniowym²².

Według art. 5 Konkordatu „Rzeczpospolita Polska zapewnia Kościołowi katolickiemu wolność sprawowania kultu”²³, z zachowaniem prawa kanonicznego oraz odpowiednich przepisów prawa polskiego. Natomiast art. 11 wskazuje, że Strony „deklarują wolę współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa i rodziny”, a także podkreślają godność oraz nierozzerwalność małżeństwa a także wartość rodziny.

Ważnym zagadnieniem regulowanym przez Konkordat jest kwestia nauczania religii. W art. 12 ust. 1 akceptuje prawo rodziców „do religijnego wychowania dzieci oraz zasadę tolerancji. Państwo gwarantuje, że szkoły publiczne podstawowe i ponadpodstawowe oraz przedszkola, prowadzone przez organy administracji państwowej i samorządowej, organizują zgodnie z wolą zainteresowanych naukę religii w ramach planu zajęć szkolnych i przedszkolnych”. Kwestia podejmowana przez niniejszy artykuł jest niezwykle ważna, zważając na fakt, iż dokument ma rangę umowy międzynarodowej i jej powagą gwarantuje obecność nauczania religii począwszy od przedszkola do szkół ponadpodstawowych włącznie²⁴. Państwo w tej kwestii uznaje prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci a także zasadę tolerancji²⁵. Artykuł 13

²⁰ Dz. U. 1992, nr 41, poz. 175, załącznik.

²¹ Dz. U. nr 51 z 1998 r., poz. 318.

²² P. Jabłońska, *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*, Pelplin 2022, s. 342.

²³ Art. 8 ust. 1 i 2 Konkordatu.

²⁴ P. Mąkosa, *Nauczanie religii w szkole publicznej w świetle prawa międzynarodowego i polskiego*, w: *Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyznań*, t. 3, Lublin 2005, s. 451–467.

²⁵ Tamże.

Konkordatu dzieciom i młodzieży katolickiej przebywającym na koloniach oraz obozach a także korzystającym z innych form wypoczynku zbiorowego zapewnia możliwość wykonywania praktyk religijnych, a przede wszystkim uczestnictwa we Mszy św. w niedziele i święta. Konkordat zapewnia również opiekę duszpasterską żołnierzom wyznania katolickiego, osobom przebywającym w zakładach penitencjarnych, resocjalizacyjnych, wychowawczych, opieki zdrowotnej oraz społecznej, jak i nad członkami mniejszości narodowych²⁶. W art. 19 zgodnie z prawem kanonicznym i w celach określonych w tym prawie uznaje się również prawo wiernych do zrzeszania się. W art. 21 ust. 1 Konkordat zgodnie z prawem polskim gwarantuje Kościołowi prawo do budowy, rozbudowy oraz konserwacji obiektów sakralnych i kościelnych a także cmentarzy.

Wolność religijna w aktach prawnych Rady Europy i Unii Europejskiej

Wyjściowym aktem prawnym dla regionalnego systemu ochrony praw człowieka utworzonego w Ramach Rady Europy jest ratyfikowana przez Polskę 15 grudnia 1992 roku Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 roku w art. 9 ust. 1 brzmi: „Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, przez modlitwy, nauczanie, praktyki i obrzędy”. Artykuł 9 ust. 2 tej Konwencji mówi, że wolność manifestowania swej religii bądź przekonań może podlegać ograniczeniom, które „są przewidziane przez prawo i są konieczne w demokratycznym społeczeństwie ze względu na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności albo ochronę praw i wolności innych osób”. Konwencja ta w art. 14 zabrania zaś dyskryminacji z wszelkich przyczyn, w tym również wyznaniowych.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że wspomnianą konwencję uzupełniono przyjętym 20 marca 1952 roku w Paryżu Protokołem nr I, który rozszerza niejako w art. 2 (przepis dotyczy prawa do nauki) postanowienia zawarte w art. 9 konwencji, przyznając rodzicom prawo do wychowania i nauczania dzieci, zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi oraz filozoficznymi.

²⁶ Art. 16–18 Konkordatu.

Istotne z punktu widzenia wolności religijnej wydają się także postanowienia Europejskiej konwencji o przysposobieniu dzieci, sporządzonej w Strasburgu 24 kwietnia 1967 roku²⁷, a przede wszystkim jej art. 9 ust. 2 pkt g. Artykuł ten zobowiązuje organy państwowe do przeprowadzenia wywiadu m.in. w zakresie przekonań religijnych (bądź ich braku), dziecka a także jego przyszyłych rodziców (opiekunów prawnych). Wywiad, o którym mowa, decyduje o wydaniu decyzji o przysposobieniu.

Postanowienia związane z wolnością religijną możemy odnaleźć w kolejnym akcie międzynarodowym, którym jest Europejska Konwencja o ekstradycji, sporządzona w Paryżu 13 grudnia 1957 roku²⁸. W jej postanowieniach możemy odnaleźć przepis dotyczący odmowy udzielenia zgody na wydanie w przypadku przestępstwa uważanego za polityczne bądź fakt pozostający w związku z takim przestępstwem (art. 3 ust. 1), a także gdy strona wezwana miała poważne podstawy do przypuszczenia, iż wniosek o wydanie został złożony celem ścigania bądź ukarania osoby ze względu na jej rasę, wyznanie, narodowość bądź poglądy polityczne albo stwierdzenia, iż jej sytuacja może ulec pogorszeniu z jednej z tych przyczyn (art. 3 ust. 2)²⁹.

Istotne dla niniejszych rozważań jest prawo stanowione w ramach Wspólnot Europejskich, a następnie Unii Europejskiej, utworzonej na mocy traktatu o Unii Europejskiej z 7 lutego 1992 roku. Przepisy dotyczące praw człowieka czy też statusu jednostki początkowo nie były zawarte w prawie pierwotnych Wspólnot. Zmiana nastąpiła dopiero w 1977 roku, gdy najważniejsze organy Wspólnot (Parlament Europejski, Rada Europejska oraz Komisja Wspólnot Europejskich / Komisja Europejska) zwróciły uwagę na znaczenie praw podstawowych, których katalog jest zawarty w konstytucjach poszczególnych państw członkowskich oraz europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

Kolejnym ważnym aktem był Traktat Amsterdamski z 2 października 1997 roku, do którego została dodana deklaracja nr 11 – tzw. klauzula o kościołach, uchwalona 18 czerwca 1999 roku przez Radę Europejską podczas konferencji w Amsterdamie. Klauzula ta jest potwierdzeniem instytucjonalnego charakteru kościołów i wspólnot religijnych oraz deklaracją poszanowania ich statusu uzyskanego w poszczególnych państwach

²⁷ Dz. U. 1999, nr 99, poz. 1157.

²⁸ Dz. U. 1944, nr 70, poz. 307.

²⁹ I. Resztak, *Konwencje Rady Europy o przeciwdziałaniu zjawisku terroryzmu*, „Prokuratura i Prawo”, 10(2012), <https://pk.gov.pl/wp-content/uploads/2013/2012/8d9a1d8e-9f26dfe1e0db7de18325a186.doc> [23.09.2022].

członkowskich³⁰. Klauzula ta stanowi, że „1. Unia szanuje status, z jakiego korzystają kościoły oraz stowarzyszenia lub wspólnoty religijne w państwach członkowskich na mocy prawa krajowego, i przestrzega go tak, aby nie został naruszony. 2. Unia szanuje również w ten sam sposób status wspólnot światopoglądowych”³¹.

Niezwykle ważnym aktem dla niniejszych rozważań o charakterze międzynarodowym jest Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 7 grudnia 2000 roku³². W art. 10 Karta gwarantuje: „Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność manifestowania religii lub przekonań – indywidualnie lub wspólnie z innymi oraz publicznie lub prywatnie – w modlitwie, nauczaniu, praktykach i obrzędach”. Karta uznaje także prawo do sprzeciwu sumienia zgodnie z ustawami krajowymi, które regulują korzystanie z tego prawa³³. Stosownie do ustaw krajowych w tej dziedzinie Karta gwarantuje również rodzicom prawo do nauczania i wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami (art. 14), a także w art. 22 poszanowanie ze strony Unii dla różnorodności kulturowej, religijnej i językowej.

Orzecnictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i jego wpływ na prawne regulacje kwestii wolności religijnej w Polsce

Europejski Trybunał Praw Człowieka pierwsze orzeczenie na temat wolności religijnej wydał w 1993 roku. Wcześniej sprawy związane z tą wolnością rozpatrywane były przez Europejską Komisję Praw Człowieka. W roku 2000 ETPCz wydał ponad piętnaście orzeczeń³⁴. Orzeczenia, które zostały wydane stały się podstawą wykładni postanowień Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzonej w Rzymie dnia

³⁰ K. Warchałowski, *Ochrona prawa do wolności religijnej w prawie traktatowym Unii Europejskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 7(2004), s. 10–11.

³¹ J. Krukowski, *Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich”, 17(2007), nr 20, s. 49–70.

³² O. Nawrot, *Karta Praw podstawowych UE*, w: *Leksykon ochrony praw człowieka. 100 podstawowych pojęć*, red. M. Balcerzak, S. Sykuna, Warszawa 2010, s. 184.

³³ Tamże.

³⁴ E. Palm, *Case – law of the European Court of Human Rights on the Freedom of religion guaranteed by the European Convention on Human Right*, w: *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs, XIth Conference of the European Constitutional Courts*, t. 2, Warszawa 2000, s. 869.

4 listopada 1950 roku³⁵, na które powoływał się również polski Trybunał Konstytucyjny.

Z orzecznictwa ETPCz wyłania się obraz wolności religijnej, który można podzielić na zakres podmiotowy i przedmiotowy omawianej wolności, możliwości jej ograniczenia, jak i rolę państwa oraz jego dopuszczalny wpływ na ochronę oraz gwarancję wolności uregulowanej w art. 9 konwencji. W zakresie podmiotowym wolność religijna odnosi się do osób wierzących oraz do ateistów, agnostyków, sceptyków a także do osób religijnie obojętnych³⁶. Z powyższego wynika, że ochronie podlega tutaj każda osoba oraz jej wewnętrzny stosunek do kwestii religii, wyznania bądź ich braku, a także sumienia. Ochronie podlegają również wspólnoty religijne, którym przysługują te same prawa wynikające z art. 9 konwencji, co ich poszczególnym członkom³⁷. W odniesieniu do zakresu przedmiotowego, wolność religijna polega na możliwości swobodnego wyboru religii czy też wiary oraz swobodnym jej praktykowaniu, nauczaniu, sprawowaniu kultu prywatnie a także wspólnie z innymi. Omawianą wolność można także rozumieć w aspekcie negatywnym, co polega na możliwości niewyznawania żadnej wiary, nieuczestniczenia w praktykach religijnych a także zachowania milczenia, co prowadzi do nieujawniania swojej religii czy przekonań³⁸. Ponadto z treści omawianego artykułu wynika prawo do podejmowania prób przekonania innych osób do wyznawanej przez siebie wiary³⁹. Europejski Trybunał Praw Człowieka podkreślił również w swoim orzecznictwie, że nie wszystkie akty, których motyw bądź inspirację stanowią względy religii czy przekonania, podlegają ochronie wynikającej z art. 9 Konwencji⁴⁰.

W przedmiocie możliwości ograniczeń prawa do wolności religijnej ETPCz podkreślił, że wspólnotom religijnym nie może podlegać wewnętrzna sfera przekonań jednostki, a wyłącznie sposoby ich uzewnętrzniania⁴¹. ETPCz wskazał ponadto, że zgodnie z art. 9 ust. 2 Konwencji zostały ściśle określone

³⁵ Dz. U. 1993, nr 61, poz. 284.

³⁶ Orzeczenie Kokkinakis przeciwko Grecji z 25 maja 1993 r., skarga nr 14307/88, § 31.

³⁷ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2010, s. 568.

³⁸ Orzeczenie Sinan Isik przeciwko Turcji z 2 lutego 2010 r., nr skargi 21924/05, § 38 i 41.

³⁹ Orzeczenie Ivanova przeciwko Bułgarii z dnia 12 kwietnia 2007 r., nr skargi 52435/99, § 78, por. Jabłońska, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 338.

⁴⁰ Orzeczenie Żydowskie Stowarzyszenie Liturgiczne Cha'are Shalom ve Tsedek przeciwko Francji z 27 czerwca 2000 r., skarga nr 27417/95, § 73.

⁴¹ Orzeczenie Ivanova przeciwko Bułgarii, § 79.

w jej przepisach przesłanki umożliwiające wprowadzenie ograniczeń⁴², które według Trybunału w demokratycznym państwie są niekiedy niezbędne celem poszanowania wierzeń innych osób, a również respektowania interesów różnych grup społecznych⁴³. Trybunał w niektórych orzeczeniach dotyczących art. 9 Konwencji zwrócił także uwagę na rolę państwa w urzeczywistnianiu zagwarantowanej w tym przepisie wolności religijnej. Państwo powinno w głównej mierze zachować neutralność i bezstronność w zakresie relacji pomiędzy nim a poszczególnymi wyznaniem. Z powyższego wynika, że powinno powstrzymać się od narzucania jakichś konkretnych wierzeń religijnych⁴⁴ jak i należy wspierać utrzymanie porządku publicznego a także tolerancji w demokratycznym społeczeństwie⁴⁵.

Największy wpływ na zmiany prawa w Polsce miały skargi przeciwko Polsce rozpatrywane przez ETPCz dotyczące art. 9 Konwencji. Jako pierwszą Trybunał rozpatrywał sprawę Grzelak przeciwko Polsce⁴⁶. W przytoczonej sprawie skarżącymi byli Urszula i Czesław Grzelak oraz ich syn Mateusz, który pomimo, że zrezygnował z uczestnictwa z lekcji religii w szkole, nie miał możliwości uczęszczania na alternatywne zajęcia z etyki. Ponadto na świadectwach szkolnych ich syna, w rubryce przewidzianej na wpisanie oceny z religii bądź etyki widniała jedynie kreska – przekreślenie, co w ich przekonaniu także stanowiło naruszenie art. 9 Konwencji, co również zostało podniesione w skardze. Skarżący zwrócili uwagę na to, że Mateusz Grzelak w związku z tą sytuacją był w szkole dyskryminowany i prześladowany fizycznie oraz psychicznie przez innych uczniów.

ETPCz uznał skargę za dopuszczalną w odniesieniu do powyższego zarzutu wyłącznie wobec skarżącego Mateusza Grzelaka. Trybunał stwierdził również, że doszło do naruszenia art. 9 Konwencji (wolność religijna) a także art. 14 Konwencji (zakaz dyskryminacji w korzystaniu z praw gwarantowanych Konwencją). Zdaniem Trybunału brak możliwości uczęszczania na lekcje a także brak oceny z etyki lub religii na świadectwie szkolnym są krzywdzące, stygmatyzujące a także stawia dziecko w mniej

⁴² Orzeczenie z 13 grudnia 2001 r. w sprawie Kościół Metropolitalny Besarabii i inni przeciwko Mołdawii, nr skargi 45701/99.

⁴³ Tamże § 115.

⁴⁴ Orzeczenie Lautsi i inni przeciwko Włochom z 18 marca 2011 r., nr skargi 30814/06, § 31, por. Jabłońska, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 365.

⁴⁵ Orzeczenie Leyla Sahin przeciwko Turcji z 10 listopada 2005 r., nr skargi 44774/98, § 107.

⁴⁶ Orzeczenie Grzelak przeciwko Polsce z 15 czerwca 2010 r., nr skargi 7710/02.

korzystnej sytuacji w stosunku do innych uczniów, które mają wliczaną ocenę z religii do średniej ocen. ETPCz podkreślił również, iż do ingerencji w wolność wyznania może dochodzić również wtedy, gdy władze publiczne stwarzają sytuację, w której osoby są zobowiązane do ujawnienia swoich poglądów religijnych. Ponadto stwierdził, że wolność uzewnętrzniania wierzeń religijnych obejmuje także prawo do nieujawniania ich oraz prawo do niezajmowania stanowiska pozwalającego domniemywać takich wierzeń. Warto dodać, że poza informacją zamieszczoną 22 czerwca 2012 roku na stronach internetowych Ministerstwa Edukacji Narodowej, w Polsce nie dokonano zmian prawa powszechnie obowiązującego w zakresie poruszanych kwestii w wyżej opisanym orzeczeniu. MEN wyjaśniło, że ocena z religii etyki, bez dodatkowych informacji, którego z tych przedmiotów dotyczy, a także skreślenia jednego z tych przedmiotów w sytuacji nieuczęszczania na lekcje z niego przez ucznia, powinna być umieszczana na świadectwach szkolnych pod oceną z zachowania. Natomiast na świadectwach w klasach 1–3 nie należy stosować oceny opisowej z obu tych przedmiotów⁴⁷.

Sprawą, która dotyczyła naruszenia wolności religijnej, była kolejna sprawa Jakóbski przeciwko Polsce⁴⁸. Składający skargę wystąpił z zarzutem naruszenia przez Polskę art. 9 Konwencji, gwarantującego wolność religijną, przez niezapewnienie posiłków bezmięsnych buddyście odbywającemu karę pozbawienia wolności, co stanowiło naruszenie zasad wyznawanej religii przez odbywającego karę, pozbawiając go również prawa do manifestowania swojej religii i przekonań. Rząd RP, przedstawiając swoje stanowisko w niniejszej sprawie Trybunałowi, stwierdził, że wegetarianizm nie jest istotnym elementem religii, której wyznawcą jest osadzony, a ponadto zapewnienie każdemu skazanemu diety zgodnej z jego przekonaniem religijnymi byłoby zbyt kosztowne i zbyt skomplikowane. ETPCz odnosząc się do powyższej skargi, zwrócił uwagę, że przestrzeganie zasad dietetycznych może zostać uznane jako bezpośredni sposób wyrażania w praktyce swojego wyznania w rozumieniu art. 9, a jak wynika z przekonań religijnych osadzonego, powinien on spożywać posiłki bezmięsne⁴⁹. Ponadto Trybunał wskazał, że posiłki których domagał się skarżący, nie musiały być przygotowywane

⁴⁷ <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/warunki-i-sposob-organizowania-nauki-religii-w-publicznych-16794677> [24.09.2022].

⁴⁸ Orzeczenie Jakóbski przeciwko Polsce z 7 grudnia 2010 r., nr skargi 18429/06 por. Jabłońska, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 338.

⁴⁹ Tamże, § 45.

w jakiś szczególnie sposób ani też poddawane specjalnemu procesowi, w związku z czym nie spowodowałoby to zakłócenia procesu zarządzania zakładem karnym ani na dietę innych więźniów. Z opisanych powyżej powodów Trybunał dopatrywał się naruszenia art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁵⁰.

Obowiązek uwzględniania orzecznictwa ETPCz przez organy państwowe, w tym również Trybunał Konstytucyjny, jest niezbędny z uwagi na zagwarantowanie „spójności ochrony praw i wolności jednostki zapewnianej przez oba trybunały. Obowiązek takiej spójności wynika zarówno z norm konwencji, jak i z art. 9 Konstytucji RP”⁵¹.

Konstytucyjna regulacja wolności religijnej

Na gruncie obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku⁵² ustawodawca, najważniejszą gwarancję wolności religijnej zawarł w art. 25 ust. 2. Artykuł ten brzmi: „Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym”⁵³. Na mocy artykułu 25 ust. 1 „kościóły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione”, co oznacza, iż żaden z kościołów i związków wyznaniowych nie ma pozycji uprzywilejowanej w państwie⁵⁴. Zgodnie z art. 25 ust. 3 „stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego”. W myśl art. 25 ust. 4 i 5, stosunki pomiędzy państwem a Kościołem katolickim określa umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską oraz ustawy, natomiast z pozostałymi kościołami i związkami wyznaniowymi stosunki te

⁵⁰ <https://trybunal.gov.pl/polskieakcenty-w-orzecznictwie-miedzynarodowym/rada-europy-europejski-trybunal-praw-czlowieka/w-sprawach-polskich/art8266-sprawa-jakobski-przeciwno-polsce-skarga-nr18429-06-wyrok-z-7-grudnia-2010-r/> [24.09.2022].

⁵¹ A. Paprocka, *Wpływ orzecznictwa ETPCz na rozumienie konstytucyjnych praw i wolności w Polsce – kilka uwag na marginesie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, w: *XV lat obowiązywania Konstytucji z 1997 r. Księga jubileuszowa dedykowana Dzisiawowi Jaroszowi*, red. M. Zubik, Warszawa 2012, s. 88.

⁵² Dz. U. nr 78 z 1997 r., poz. 483.

⁵³ Tamże, art. 25 ust. 2.

⁵⁴ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015, s. 67.

określane są w drodze ustaw uchwalonych na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami.

Dla określenia zakresu praw i wolności w sprawach wyznaniowych na gruncie obowiązującej ustawy zasadniczej fundamentalne znaczenie ma treść art. 53. Zgodnie z jego postanowieniem (ust. 1) każdej jednostce zapewnia się wolność sumienia i religii. Powyższy przepis uszczegóławiają dalsze postanowienia tego artykułu, mianowicie zgodnie z ust. 2 „Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują”. W myśl art. 53 ust. 3 a także art. 48 ust. 1 rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Ponadto w myśl art. 70 ust. 3 „rodzice mają wolność wyboru dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne”. Natomiast art. 53 ust. 4 wskazuje, że „religia Kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób”. Zawarte w art. 53 ust. 5 uregulowanie ma charakter klauzuli limitacyjnej i zgodnie z jej brzmieniem wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona wyłącznie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to niezbędne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności bądź wolności oraz praw innych osób. Ochronie wolności religijnej służą również zapisy art. 53 ust. 6 i 7, w których zawarto normę chroniącą przed przymusem skierowanym na wymuszenia udziału bądź braku udziału w praktykowaniu kultu a także normę gwarantującą „prawo do milczenia” w sprawach wyznania bądź przekonań. Wolność religijna w aspekcie negatywnym polega na wolności od przymusu w uzewnętrznianiu bądź nieuzewnętrznianiu swoich przekonań religijnych. Wolność ta obejmuje zakaz zmuszania kogokolwiek i przez kogokolwiek do uczestniczenia a także do nieuczestniczenia w praktykach religijnych⁵⁵. Istotną gwarancję stanowi także, konstytucyjnie wprowadzony zakaz wymogu ujawnienia przez obywateli swego światopoglądu, przekonań religijnych bądź wyznania (ust. 7).

⁵⁵ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 77.

Warto dodać, iż nawet w czasie stanu zagrożenia wojną bądź stanu wyjątkowego nie można ograniczać pewnej grupy wolności i praw np. wolności religijnej, co podaje art. 233 ust. 1 Konstytucji RP.

Przestrzeganie wolności religijnej jako prawa przysługującego każdemu człowiekowi jest również chronione przez Rzecznika Praw Obywatelskich, stojącego „na straży wolności praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji oraz innych aktach normatywnych”, co zaznaczono w art. 208 ust. 1.

Ustawodawstwo zwykłe w dziedzinie wolności religijnej

Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 roku⁵⁶ w art. 1 ust. 1 zapewnia każdemu obywatelowi wolność religijną, stosując ten przepis do cudzoziemców oraz bezpaństwowców (art. 7) na równi z obywatelami polskimi. W myśl art. 2 pkt 11 obywatele mogą zrzeszać się w organizacjach świeckich celem realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii lub przekonań w sprawach religii.

Z zasady wolności religijnej wyprowadzony został zakaz dyskryminacji lub uprzywilejowania kogokolwiek z powodu religii bądź przekonań w sprawach religii. Z tego powodu w art. 6 ustawa ustanowiła zakaz zmuszania obywateli do brania udziału w czynnościach bądź obrzędach religijnych lub zabraniań tego udziału.

W omawianej ustawie w art. 3 ust. 1 przyjęto rozwiązanie, iż uzewnętrznianie (indywidualnie bądź zbiorowo) swojej religii bądź przekonań może podlegać wyłącznie ograniczeniom ustawowym. Ponadto obowiązuje zasada, że ograniczenia ustawowe w takim samym stopniu winny odnosić się do wszystkich ludzi oraz organizacji wyznaniowych. Korzystanie z wolności religijnej nie może prowadzić do uchylania się od obowiązków publicznych nałożonych przez ustawy (art. 3 ust. 2). Ustawa dopuszcza jednak jeden wyjątek od tejże zasady (art. 3 ust. 3) „ze względu na przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne obywatele mogą występować o przeznaczenie do służby zastępczej na zasadach i w trybie określonym w ustawie z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny” (Dz. U. poz. 655 i 974). Korzystanie z tego prawa wymaga złożenia stosownego oświadczenia dotyczącego przekonań religijnych bądź wyznawanych zasad moralnych.

⁵⁶ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, Dz. U. 1989, nr 29, poz. 155.

W ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania określono również kategorię osób, którym wolność wyznania (uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań) przysługuje w ograniczonym zakresie. Artykuł 4 ustawy przyznaje to prawo osobom: „1) pełniącym służbę wojskową lub zasadniczą służbę w obronie cywilnej; 2) przebywającym w zakładach służby zdrowia i opieki społecznej oraz dzieciom i młodzieży na krajowych koloniach i obozach organizowanych przez instytucje państwowe; 3) przebywającym w zakładach karnych, zakładach poprawczych, okręgowych ośrodkach wychowawczych, młodzieżowych ośrodkach wychowawczych, aresztach śledczych oraz schroniskach dla nieletnich”. Osoby należące do wymienionych kategorii, zgodnie z zasadami swojego wyznania mogą uczestniczyć w czynnościach oraz obrzędach religijnych a także wypełniać obowiązki religijne i obchodzić święta religijne. Posiadają również prawo do posiadania i korzystania z przedmiotów niezbędnych do uprawiania kultu oraz praktyk religijnych.

Prawna ochrona wolności religijnej

Pierwszym środkiem ochrony prawnej wolności religijnej w porządku krajowym jest skarga konstytucyjna. Została ona zagwarantowana w Konstytucji RP i może być wnoszona przez kościoły oraz inne związki wyznaniowe oraz przez osobę fizyczną. Skarga ta wspomaga ochronę praw kościołów i innych związków wyznaniowych w kwestii zbadania zgodności ustaw z Konstytucją oraz z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi. Każdemu człowiekowi, którego konstytucyjne prawo do wolności religijnej zostało naruszone, przysługuje możliwość wniesienia skargi do Trybunału Konstytucyjnego. Skarga ta dotyczy zbadania zgodności z Konstytucją RP, czy dana ustawa bądź inny akt prawny, który dotyczy wolności religijnej, został naruszony⁵⁷.

Przestrzeganie wolności religijnej chronione jest również przez Rzecznika Praw Obywatelskich, który „stoi na straży wolności praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji oraz innych aktach normatywnych”⁵⁸.

Wolność religijna podlega w Polsce ochronie w prawie karnym a także w prawie cywilnym. Ochrona wolności religijnej *de lege lata* została umieszczona w kodeksie karnym z 1997 roku⁵⁹. Ustawodawca w art. 194 k.k.

⁵⁷ E. Strzembosz, *Sądy a skarga konstytucyjna*, „Państwo i Prawo”, 1997, nr 3, s. 3–7.

⁵⁸ Dz. U. nr 78 z 1997 r., poz. 483, art. 208, ust. 1.

⁵⁹ Dz. U. 1997, nr 88, poz. 553.

wprowadził przestępstwo dyskryminacji wyznaniowej, zgodnie z którym „Kto ogranicza człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”. Kolejny czyn karalny związany z ochroną wolności religijnej jest opisany w art. 195 k.k. Ustawodawca określił w nim, iż karze podlega złośliwe przeszkadzanie w publicznym wykonywaniu aktu religijnego Kościoła bądź innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej. Złośliwe przeszkadzanie to tzw. *dolus directus coloratus*, mianowicie szczególny przypadek zamiaru bezpośredniego. Tak więc sprawcy należy udowodnić, iż nie tylko chciał popełnić występki oraz miał świadomość popełniania czynu zagrożonego, ale także że jego działanie było podyktowane niskimi pobudkami czyli złośliwością.

Expressis verbis ochrona uczuć religijnych przewidziana jest w art. 196 k.k., w myśl którego „kto obraża uczucia religijne innych osób, znieważając publicznie przedmiot czci religijnej lub miejsce przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”. W tym miejscu warto przytoczyć statystyki, bowiem do prokuratury trafia coraz więcej zgłoszeń dotyczących obrazy uczuć religijnych. W 2017 i 2018 roku zgłoszono odpowiednio: 99 i 95 przypadków. W 2019 roku wpłynęły 134 zawiadomienia o przestępstwie z art. 196 k.k., natomiast w 2020 roku 156 takich zawiadomień. W 2019 roku umorzono 75 postępowań i skierowano 20 aktów oskarżenia w sprawie o czyn z art. 196 k.k., a w 2020 roku umorzono 118 postępowań i skierowano 30 aktów oskarżenia w takich sprawach⁶⁰. Należy pamiętać, że wszystkie z omówionych występki są zagrożone karą tylko wtedy, gdy zostały popełnione umyślnie⁶¹.

Wolność religijną chroni również art. 257 k.k.: „kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej albo z powodu jej bezwyznaniowości lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”. Warto wspomnieć, że liczba przestępstw stwierdzonych z art. 257 w roku 2019 wynosiła 504, zaś

⁶⁰ <https://www.prawo.pl/praw/zaostrenie-odpowiedzialnosc-za-obraze-uczuc-religijnych-196-kk,514616.html> [26.09.2022].

⁶¹ <https://www.prawodlakazdego.pl/content/ochrona-wolnosc-sumienia-i-wyznania-w-polsce> [27.09.2022].

w 2020 roku 356. Natomiast liczba wszczętych postępowań za publiczne znieważenie lub naruszenie nietykalności z powodów narodowościowych (art. 257) w roku 2019 wynosiła 308, natomiast w 2020 roku 312⁶².

Ustawodawca w art. 10 par. 1 Kodeksie postępowania karnego umożliwił każdemu: osobie fizycznej, prawnej składanie zawiadomień o popełnieniu przestępstwa, w tym przeciwko wolności sumienia i wyznania, a w razie stwierdzenia popełnienia przestępstwa ściganego z urzędu nakazał oskarżycielowi publicznemu wnoszenie i popieranie oskarżenia przed sądem⁶³.

Wolność religijna stanowi w ocenie ustawodawcy dobro osobiste każdego człowieka, dlatego podlega też ochronie na podstawie przepisów kodeksu cywilnego. W przypadku zagrożenia tego dobra cudzym działaniem można żądać, by druga strona zaniechała swojego zachowania. W sytuacji naruszenia istnieje możliwość zobowiązania przez sąd naruszydca do usunięcia skutków jego zachowania w szczególności przez złożenie oświadczenia woli o odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie a także do zadośćuczynienia dla powoda bądź zapłaty odpowiedniej sumy pieniężnej na wskazany przez pokrzywdzonego cel społeczny⁶⁴.

Podstawowe znaczenie dla ochrony uczuć religijnych ma art. 23 oraz 24 k.c. Artykuł 23 zawiera przykładowe wyliczenie dóbr osobistych, których katalog jest poszerzony przez inne przepisy, orzecznictwo oraz doktrynę. Z treści art. 23 wynika wprost, iż istnieje szereg dóbr osobistych, chronionych przez prawa podmiotowe, które mają charakter praw niematerialnych, skutecznych *erga omnes*, niezbywalnych a także niepodlegających dziedziczeniu⁶⁵.

Ochronę dóbr osobistych reguluje również art. 24 § 1. Odpowiedzialność oparta na tym artykule jest niezależna od winy osoby naruszającej dobro osobiste. Przesłanką niezbędną do zastosowania tego przepisu jest bezprawność naruszenia bądź zagrożenia dobra osobistego. Z omawianego artykułu wynika domniemanie bezprawności sprawiające, iż naruszydca dobra musi udowodnić, że jego działanie bądź też zaniechanie nie byłoby bezprawne⁶⁶.

W sytuacji bezprawnego naruszenia bądź zagrożenia dobra osobistego uprawnionemu przysługują trzy powództwa: powództwo o ustalenie, po-

⁶² <https://statystyka.policja.pl/download/20/361915/Publicznezniewazeniulubnaruszeniennietykalnosciizpowodownarodowosciowych-art257.xlsx> [26.09.2022].

⁶³ Kodeks postępowania karnego, art. 10 §1, Dz. U. nr 89, poz. 555 z późn. zm.

⁶⁴ Ustawa z 23 kwietnia 1964 r., Dz. U. nr 16, poz. 93 z późn. zm.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2021, s. 123n.

wództwo o zaniechanie oraz powództwo o usunięcie skutków naruszenia. Ochrona przewidziana powyższym przepisem nie jest jednak wystarczająca, bowiem w wyniku naruszenia dobra osobistego powstaje szkoda niemajątkowa, tzw. krzywda. Osoba poszkodowana może ubiegać się o szczególny rodzaj odszkodowania, jakim jest zadośćuczynienie⁶⁷. Odpowiedzialność odszkodowawczą za naruszenie dóbr osobistych przewiduje art. 448, zgodnie z którym „w razie naruszenia dobra osobistego sąd może przyznać temu, czyje dobro osobiste zostało naruszone odpowiednią sumę tytułem zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę lub na jego żądanie zasądzić odpowiednią sumę pieniężną na wskazany przez niego cel społeczny, niezależnie od innych środków potrzebnych do usunięcia skutków naruszenia”. Zadośćuczynienie przewidziane w tym artykule może być stosowane obok ochrony przewidzianej w art. 24. Spełnienie przesłanki odpowiedzialności, jaką w myśl art. 24 jest bezprawność, za naruszenie dóbr osobistych, nie jest tożsame ze spełnieniem przesłanek przewidzianych w art. 448⁶⁸.

Prawo do wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym nakłada na państwo obowiązek zapewnienia każdemu obywatelowi swobodnego korzystania z tejże wolności. Realizacja tego prawa powinna odbywać się na drodze sądowej bądź administracyjnej. W związku z naruszeniem gwarancji materialnych przy użyciu środków ochrony prawnej, można domagać się naprawienia szkody, zadośćuczynienia za doznaną krzywdę, a także wymierzenia kary sprawcy. Godność człowieka jako wartość chroniona konstytucyjnie determinuje obowiązek stworzenia przez państwo systemu środków ochrony wolności oraz praw. Obowiązek ten powinien być realizowany zarówno przez prawo krajowe jak i międzynarodowe⁶⁹.

Pierwszym ośrodkiem ochrony prawnej wolności religijnej w porządku krajowym jest skarga konstytucyjna, zagwarantowana w Konstytucji RP, która może być wnoszona przez Kościoły i inne związki wyznaniowe, jak również przez osobę fizyczną.

Skarga ta zwiększa ochronę praw Kościołów i innych związków wyznaniowych pod względem zbadania zgodności ustaw z Konstytucją oraz z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi. W przypadku gdy konstytucyjne

⁶⁷ A. Sinkiewicz, *Pojęcie i rodzaje szkody w polskim prawie cywilnym*, „Rejent”, 8(1998) nr 2(82), s. 71.

⁶⁸ B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *W sprawie wykładni art. 448 k.c.*, „Przegląd Sądowy”, 1997, nr 1, s. 6n.

⁶⁹ L. Wiśniewski, *Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawie polskim*, „Państwo i Prawo”, 8(1991), s. 18.

prawo do wolności religijnej zostało naruszone, to każdemu przysługuje możliwość do wniesienia skargi do Trybunału Konstytucyjnego. Skarga konstytucyjna dotyczy zbadania zgodności z Konstytucją RP, czy dana ustawa bądź inny akt prawny, które dotyczą wolności religijnej, zostały naruszone⁷⁰.

Wolność religijna w wymiarze instytucjonalnym zagwarantowana jest również w prawie międzynarodowym. Ochrona ta realizowana jest za pośrednictwem skargi do Międzynarodowego Komitetu Praw Człowieka ONZ a także skargi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. 14 listopada 1950 roku, kiedy Polska ratyfikowała Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, wystąpiła możliwość wniesienia skargi do ETPCz w Strasburgu, którą może wnieść każdy obywatel polski, osoba prawna, organizacje pozarządowe bądź grupa osób uważających, że ich prawa oraz wolności zawarte w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych wolności zostały naruszone. Wyrok ETPCz jest ostateczny zarówno dla wnoszącego skargę jak i dla Państwa (*res iudicata*)⁷¹.

Po wykorzystaniu instancji krajowych polscy obywatele mogą skierować skargę do Trybunału Praw Człowieka w Genewie. Od 2004 roku kiedy Polska przystąpiła do Unii Europejskiej obywatele Polski mieszkający bądź mający siedzibę na obszarze UE mogą składać petycję do Parlamentu Europejskiego w sprawach związanych z sytuacją osób fizycznych oraz prawnych⁷².

Można skonstatować, iż orzecznictwo ETPCz oraz TK wpływa na ochronę wolności religijnej zarówno w Polsce jak i w Europie, dlatego wszystkie państwa zobowiązane są do przestrzegania wolności religijnej na płaszczyźnie prawa międzynarodowego⁷³.

* * *

Zakres wolności religijnej jest niewątpliwie trudny do ustalenia, dlatego rola państwa w zakresie zapewnienia tolerancji a także harmonii wyznaniowej jest niezbędna. Indywidualna wolność religijna została opracowana w aktach prawa międzynarodowego a także w ustawodawstwie polskim. Szereg uprawnień wynikających z tej wolności wyartykułowano w Konstytucji RP. Analizując obecny kształt oraz poziom gwarancji wolności religijnej

⁷⁰ Strzembosz, *Sądy a skarga konstytucyjna*, s. 3–7.

⁷¹ S. Wałtoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2001, s. 565–569.

⁷² <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/podstawowe-informacje-dotyczace-sklada-nia-skargi-do-europejskiego-trybunalu-praw-czlowieka> [28.09.2022].

⁷³ https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89593/02_03_L_Mirocha_Wolnosc_a_rownosc_w_orzeczeniach_Europejskiego_Trybunalu_Praw_Czlowieka.pdf [28.09.2022].

należy uznać, iż formalnie przepisy prawa zapewniają w stopniu dostatecznym tą sferę wolności osoby ludzkiej. Jak wskazują jednak przytoczone w treści artykułu przykłady, występują problemy związane z praktycznym stosowaniem zasady wolności religijnej. Instytucje, które gwarantują bezpośrednio i pośrednio realizację wolności religijnej, nie zawsze pełnią swoją rolę w sposób wystarczająco skuteczny. Przyczyn nieskuteczności tych mechanizmów należy doszukiwać w wielorakich źródłach. Dużą rolę odgrywa niska świadomość zarówno naruszeń jak i możliwości ich negocjowania pośród jednostek ludzkich oraz, jak się wydaje, poczucie niskiej szkodliwości a także uciążliwości ewentualnych naruszeń tej wolności. Natomiast z drugiej strony niejednokrotnie czynniki natury politycznej negatywnie oddziałują na możliwość stosowania formalnie obowiązujących instrumentów ochronnych. Jeśli zaś chodzi o kwestie wolności religijnej osób małoletnich, to przyjąć należy, iż w polskich realiach są one przede wszystkim problematyką o znaczeniu naukowym, teoretycznym. Przesłankami sprzyjającymi takiemu stanowi rzeczy jest, jak się wydaje, pewna bierność beneficjentów wolności czy ich opiekunów prawnych, która wynika m.in. z takich przyczyn, jak wpływ kontroli społecznej, niskiego stopnia uciążliwości w przypadku naruszeń wolności czy niskiego pozycjonowania kwestii związanych z wyznaniem w hierarchii ważności w życiu codziennym. Niestety z uwagi na liczbę skarg a w szczególności na wzrost przestępczości wobec wolności religijnej w ostatnim czasie, należałoby wprowadzić przepisy skutecznie zwalczające zjawisko wandalizmu religijnego. Nie chodzi o zaostrzenie kar lecz o zmianę przepisów, które umożliwią ich egzekwowanie.

Zmiana kodeksu karnego powinna dotyczyć również przepisu dotyczącego obrazy uczuć religijnych, który dziś jest zbyt ogólnikowy. Należy wskazać, że formalne gwarancje niewiele znaczą bez praktycznego ich stosowania. Warto przytoczyć jako modelowy przykład prawa okresu PRL, kiedy to formalnie normy dotyczące wolności religijnej miały na pierwszy rzut oka nadzwyczaj nowoczesną i postępową treść. Jednakże praktyka ich stosowania była podporządkowana nadrzędnym celom państwa totalitarnego (komunistycznego), czyli wyrugowaniu religii nie tylko z przestrzeni publicznej ale i z życia społecznego. Dlatego interpretacja norm była zgodna z tym strategicznym celem, a poszukiwanie ochrony naruszanej wolności było nierealne. W myśl art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności każdy ma prawo do wolności religijnej wywodzącej się z godności ludzkiej, dlatego to podstawowe prawo musi być lepiej chronione, by Polska znów mogła stać się oazą wolności religijnej na mapie Europy.

Zagadnienie kształtu wolności religijnej jest zagadnieniem interdyscyplinarnym. Nie można przedstawić wszystkich aspektów tej sfery opierając się jedynie na brzmieniu przepisów prawa i orzecznictwa. Równie istotne jest zbadanie aspektów socjologicznych, demograficznych, kulturowych itp. W tym miejscu tylko sygnalizuję ten problem badawczy, którego rozwiązanie wymagałoby szerokich badań socjologicznych.

BIBLIOGRAFIA

- Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Dz. U. 1944, nr 70, poz. 307.
- Karta Narodów Zjednoczonych z 26 czerwca 1945 roku, Dz. U. nr 23 z 1947 r., poz. 90 i nr 7 z 1966 r., poz. 41.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka przyjęta w dniu 10 grudnia 1948 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [22.09.2022].
- Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku, Dz. U. 1956, nr 38, poz. 171.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz. U. 1993, nr 61, poz. 284.
- Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r., Dz. U. 1991, nr 119, poz. 515.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. 1964, nr 16, poz. 93.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. nr 38 z 1977 r., poz. 167.
- Europejska Konwencja o przysposobieniu dzieci sporządzona w Strasburgu dnia 24 kwietnia 1967 r., Dz. U. 1999, nr 99, poz. 1157.
- Protokoły dodatkowe do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) oraz dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), sporządzone w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r., Dz. U. 1992, nr 41, poz. 175.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, Dz. U. 1989, nr 29, poz. 155.
- Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. nr 120 z 1991 r., poz. 526.

- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. nr 51 z 1998 r., poz. 318.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz. U. 1997, nr 88, poz. 553.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz. U. 1997, nr 89, poz. 555.
- Orzeczenie Kokkinakis przeciwko Grecji z 25 maja 1993 r., skarga nr 14307/88, § 31.
- Orzeczenie Żydowskie Stowarzyszenie Liturgiczne Cha'are Shalom ve Tsedek przeciwko Francji z 27 czerwca 2000 r., skarga nr 27417/95, § 73.
- Orzeczenie z 13 grudnia 2001 r. w sprawie Kościoł Metropolitalny Besarabii i inni przeciwko Mołdawii, nr skargi 45701/99.
- Orzeczenie Leyla Sahin przeciwko Turcji z 10 listopada 2005 r., nr skargi 44774/98, § 107.
- Orzeczenie Ivanova przeciwko Bułgarii z dnia 12 kwietnia 2007 r., nr skargi 52435/99, § 78.
- Orzeczenie Sinan Isik przeciwko Turcji z 2 lutego 2010 r., nr skargi 21924/05, § 38 i 41.
- Orzeczenie Grzelak przeciwko Polsce z 15 czerwca 2010 r., nr skargi 7710/02.
- Orzeczenie Jakóbski przeciwko Polsce z 7 grudnia 2010 r., nr skargi 18429/06.
- Orzeczenie Lautsi i inni przeciwko Włochom z 18 marca 2011 r., nr skargi 30814/06, § 31.
- Collection of International Documents on Human Right*, ed. M. Zubik, vol. 2, Warszawa 2008.
- De Luca P., *Il diritto di liberta religiosa nel pensiero costituzionalistico ed ecclesiastico contemporaneo*, Padova 1969.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015.
- Jabłońska P., *Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015*, Pelpin 2022.
- Krukowski J., *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 3(1993), s. 43–60.

- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006.
- Krukowski J., *Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich”, 17(2007), nr 20, s. 49–70.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *W sprawie wykładni art. 448 k.c.*, „Przegląd Sądowy”, 1997, nr 1, s. 1–10.
- Mąkosa P., *Nauczanie religii w szkole publicznej w świetle prawa międzynarodowego i polskiego*, w: *Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyznań*, t. 3, Lublin 2005, s. 451–467.
- Milczarek E., *Symbole i stroje religijne w przestrzeni publicznej – uwagi na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Kościół i Prawo”, 11(24) 2022, nr 1, s. 67–82.
- Misztal H., *Wolność religijna i jej gwarancje prawne*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej*, red. H. Misztal, Lublin – Sandomierz 1999, s. 17–64.
- Misztal H., *Wolność religijna*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 204–249.
- Nawrot O., *Karta Praw podstawowych UE*, w: *Leksykon ochrony praw człowieka. 100 podstawowych pojęć*, red. M. Balcerzak, S. Sykuna, Warszawa 2010, s. 184–188.
- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2010.
- Palm E., *Case – law of the European Court of Human Rights on the Freedom of religion guaranteed by the European Convention on Human Right*, w: *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs, XIth Conference of the European Constitutional Courts*, t. 2, Warszawa 2000.
- Paprocka A., *Wpływ orzecznictwa ETPCz na rozumienie konstytucyjnych praw i wolności w Polsce – kilka uwag na marginesie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, w: *XV lat obowiązywania Konstytucji z 1997 r. Księga jubileuszowa dedykowana Zdzisławowi Jaroszowi*, red. M. Zubik, Warszawa 2012, s. 76–89.
- Radwański Z., Olejniczak A., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2021.
- Resztak I., *Konwencje Rady Europy o przeciwdziałaniu zjawisku terroryzmu*, „Prokuratura i Prawo”, 10(2012), <https://pk.gov.pl/wp-content/uploads/2013/2012/8d9a1d8e9f26dfe1e0db7de18325a186.doc> [23.09.2022].
- Sinkiewicz A., *Pojęcie i rodzaje szkody w polskim prawie cywilnym*, „Rejent”, 8(1998) nr 2(82), s. 59–74.

Strzembosz E., *Sądy a skarga konstytucyjna*, „Państwo i Prawo”, 1997, nr 3, s. 3–7.

Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2001.

Warchałowski K., *Ochrona prawa do wolności religijnej w prawie traktatowym Unii Europejskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 7(2004), s. 5–18.

Wiśniewski L., *Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawie polskim*, „Państwo i Prawo”, 8(1991), s. 15–28.

<https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/warunki-i-sposob-organizowania-nauki-religii-w-publicznych-16794677> [24.09.2022].

<https://trybunal.gov.pl/polskieakcenty-w-orzecznictwie-miedzynarodowym/rada-europy-europejski-trybunal-praw-czlowieka/w-sprawach-polskich/art8266-sprawa-jakobski-przeciwko-polsce-skarga-nr18429-06-wyrok-z-7-grudnia-2010-r/> [24.09.2022].

<https://www.prawo.pl/praw/zaostrenie-odpowiedzialnosci-za-obrazę-uczuc-religijnych-196-kk,514616.html> [26.09.2022].

<https://www.prawodlakazdego.pl/content/ochrona-wolności-sumienia-i-wyznaia-w-polsce> [27.09.2022].

<https://statystyka.policja.pl/download/20/361915/Publicznezniewazenięlubnaruzenięnietykalnoscizpowodownarodowosciowych-art257.xlsx> [26.09.2022].

<https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/podstawowe-informacje-dotyczace-skladania-skargi-do-europejskiego-trybunalu-praw-czlowieka> [28.09.2022].

https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/89593/02_03_L_Mirocha_Wolnosc_a_rownosc_w_orzeczeniach_Europejskiego_Trybunalu_Praw_Czlowieka.pdf [28.09.2022].